

TURKISTONDA ROSSIYA IMPERIYASIGA QARSHI MILLIY-OZODLIK HARAKATI

Abbosov Azizbek Muhammadsoli o'g'li
Farg'ona viloyati Rishton tumani 1-son texnikumi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkistonda Rossiya imperiyasiga qarshi yuzaga kelgan milliy-ozodlik harakatining vujudga kelish sabablari, tarixiy shart-sharoitlari, asosiy bosqichlari hamda harakatning ijtimoiy-siyosiy mohiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, mahalliy aholining siyosiy va iqtisodiy ahvoriga ko'rsatgan ta'siri, xalq qo'zg'olonlari, jadidchilik harakati, 1916-yilgi qo'zg'olon va istiqlolchilik harakatining tarixiy o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Rossiya, mustamlakachilik, ozodlik, qo'zg'olon, jadidchilik, istiqlolchilik, mustaqillik, davlatchilik, ma'rifat.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta'siriga tushgan mintaqalardan biri bo'ldi. Harbiy bosqinlar natijasida hududning siyosiy mustaqilligi cheklanib, yangi ma'muriy boshqaruv tizimi joriy etildi. Bu jarayon mahalliy aholining iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, xalq orasida norozilik kayfiyatining kuchayishiga sabab bo'ldi. Natijada Turkistonning turli hududlarida Rossiya imperiyasiga qarshi milliy-ozodlik harakatlari, xalq qo'zg'olonlari hamda ma'rifiy-siyosiy kurashlar yuzaga keldi. Turkistondagi milliy-ozodlik harakati qurolli qarshilik bilan bir qatorda jadidchilik harakati orqali ham namoyon bo'lib, xalqning milliy o'zligini saqlash, erkinlik va mustaqillik g'oyalarini rivojlantirishga xizmat qildi. Ushbu harakatlar Turkiston xalqlarining vatanparvarlik ruhini mustahkamlash, milliy davlatchilik g'oyalarini shakllantirish hamda mustamlakachilikka qarshi kurash tarixida muhim o'rin egallaydi.

ASOSIY QISM

Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olish siyosati XIX asrning ikkinchi yarmida imperiyaning geosiyosiy manfaatlari, iqtisodiy ehtiyojlari va harbiy-strategik maqsadlari bilan chambarchas bog'liq edi. Sanoat ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi natijasida Rossiya yangi xomashyo bazalari, tayyor mahsulotlarni sotish bozorlari hamda Buyuk Britaniya bilan Markaziy Osiyoda kechayotgan geosiyosiy raqobatda ustunlikka erishishga intildi. Shu sababli dastlab harbiy istehkomlar qurildi, keyinchalik esa ketma-ket harbiy yurishlar orqali Turkiston hududlari bosib olindi. 1865-yilda Toshkentning egallanishi, undan so'ng Chimkent, Jizzax, Samarqand va boshqa strategik shaharlarning zabt etilishi Rossiya hukmronligining mustahkamlanishiga zamin yaratdi. 1867-yilda Turkiston general-

gubernatorligi tashkil etilishi bilan mustamlakachilik boshqaruvi rasmiy tus oldi. Mahalliy boshqaruv tizimi tubdan o'zgartirildi, sud ishlari va soliq siyosati imperiya manfaatlariga moslashtirildi, aholining siyosiy faolligini cheklovchi qator qonunlar joriy qilindi. Ayniqsa, unumdor yerlarning katta qismi Rossiyadan ko'chirib keltirilgan dehqonlarga berilishi, mahalliy aholi iqtisodiy manfaatlarining buzilishi hamda an'anaviy xo'jalik tizimining izdan chiqishi xalq orasida chuqur norozilik kayfiyatini yuzaga keltirdi. Mustamlakachilik siyosati nafaqat iqtisodiy talon-torajni, balki mahalliy xalqlarning milliy qadriyatlari, diniy an'analari va tarixiy davlatchilik asoslarini zaiflashtirishni ham ko'zlagan edi.

Rossiya imperiyasi hukmronligining dastlabki yillaridanoq Turkistonning turli hududlarida mahalliy aholi tomonidan qurolli qarshilik harakatlari boshlandi. Bu qarshiliklarning asosiy sabablari siyosiy mustaqillikning yo'qotilishi, og'ir soliqlar, yerlarning tortib olinishi, mahalliy amaldorlarning huquqlarining cheklanishi hamda diniy qadriyatlarga nisbatan bosimning kuchayishi bilan izohlanadi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysi, Zarafshon vohasi va Xorazm hududlarida yuz bergan qo'zg'olonlar xalqning mustamlakachilik siyosatini qabul qilmaganligini yaqqol namoyon etdi. Qo'zg'olonlarda oddiy dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar, diniy ulamolar va mahalliy beklar faol ishtirok etdilar. Garchi bu harakatlar yaxshi qurollanmagan va markazlashgan boshqaruvga ega bo'lmagan bo'lsa-da, ular xalqning ozodlikka bo'lgan intilishi va mustaqil davlatni saqlab qolish istagini aks ettirdi. Rossiya ma'muriyati esa bunday chiqishlarni muntazam qo'shinlar yordamida shafqatsiz bostirib, ishtirokchilarni surgun qilish, mol-mulkini musodara etish va qatl etish kabi keskin choralarni qo'lladi.

Turkistondagi milliy-ozodlik harakatining eng muhim bosqichlaridan biri Qo'qon xonligining tugatilishi bilan bog'liq voqealardir. 1875–1876-yillarda Qo'qon xonligi hududida yuzaga kelgan xalq qo'zg'oloni mustamlakachilikka qarshi eng yirik harakatlardan biri hisoblanadi. Xudoyorxonning Rossiyaga qaram siyosati aholining keskin noroziligiga sabab bo'ldi. Natijada Po'latxon boshchiligidagi xalq harakati keng tus oldi. Harakat qisqa vaqt ichida minglab kishilarni o'z atrofiga birlashtirdi va Rossiya qo'shinlariga qarshi qator janglar olib borildi. Biroq zamonaviy qurol-yarog' va harbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan imperiya qo'shinlari qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ldi. 1876-yilda Qo'qon xonligi rasman tugatilib, uning hududida Farg'ona viloyati tashkil etildi. Shu tariqa Turkistondagi so'nggi yirik mustaqil davlatlardan biri ham Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olindi. Mazkur voqea milliy ozodlik kurashining yangi bosqichini boshlab berdi, chunki endilikda kurash mustaqil davlatni saqlab qolish emas, balki mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lish maqsadini ko'zlay boshladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosati Turkistonni paxta yetishtiruvchi xomashyo bazasiga aylantirishga qaratildi.

Sugʻoriladigan yerlarning katta qismida paxta ekinlari kengaytirildi, oziq-ovqat ekinlari maydoni qisqarib bordi. Bu esa aholi turmush darajasining pasayishiga, oziq-ovqat tanqisligining kuchayishiga va iqtisodiy qaramlikning ortishiga olib keldi. Temir yoʻllarning qurilishi, bir tomondan, savdo aloqalarini rivojlantirgan boʻlsa, ikkinchi tomondan, Turkiston boyliklarini Rossiya sanoat markazlariga tezkor ravishda olib chiqish imkoniyatini yaratdi. Mahalliy hunarmandchilik tarmoqlari Rossiyada ishlab chiqarilgan arzon sanoat mahsulotlari bilan raqobat qila olmay qoldi. Natijada koʻplab hunarmandlar oʻz kasbidan ayrildi, ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi va aholining norozilik kayfiyati yanada keskinlashdi. Aynan iqtisodiy zulm milliy-ozodlik harakatining ommaviy tus olishida hal qiluvchi omillardan biri boʻldi.

XX asr boshlariga kelib Turkistonda milliy uygʻonishning yangi bosqichi boshlandi. Jadid ziyolilari xalqni faqat qurolli kurash emas, balki ilm-fan, maʼrifat va zamonaviy taʼlim orqali taraqqiyot sari yetaklash mumkinligini ilgari surdilar. Ular yangi usul maktablarini tashkil etdilar, gazeta va jurnallar nashr etib, xalq orasida milliy ongni uygʻotishga harakat qildilar. Jadidlar Turkistonning siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotini zamonaviy islohotlar bilan bogʻladilar. Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Fitrat va boshqa ziyolilar milliy davlatchilik, xalq maorifi va siyosiy erkinlik gʻoyalarini ilgari surdilar. Garchi ularning faoliyati qurolli harakatlardan farq qilgan boʻlsa-da, mazmun-mohiyati jihatidan u ham milliy-ozodlik harakatining muhim tarkibiy qismi edi. Jadidchilik Turkiston xalqining siyosiy tafakkurini oʻzgartirib, keyingi istiqbolchilik harakatlari uchun mafkuraviy zamin yaratdi.

1916-yilgi Turkiston qoʻzgʻoloni Rossiya imperiyasiga qarshi xalq harakatining eng yirik va ommaviy bosqichlaridan biri sifatida tarixga kirdi. Birinchi jahon urushi davom etayotgan bir paytda podsho Nikolay II ning mahalliy musulmon aholini front orti ishlariga safarbar qilish haqidagi farmoni xalqning sabr kosasini toʻldirdi. Aslida bu farmon uzoq yillar davomida toʻplanib kelgan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy ziddiyatlarning portlashiga turtki boʻldi. Qoʻzgʻolon Jizzax, Samarqand, Fargʻona, Yettisuv va boshqa hududlarga tez tarqaldi. Minglab kishilar mustamlakachilikka qarshi qurol koʻtardilar. Rossiya imperiyasi qoʻzgʻolonni katta harbiy kuch bilan bostirdi. Oqibatda minglab insonlar halok boʻldi, koʻplab oilalar oʻz yurtini tark etishga majbur boʻldi. Shunga qaramay, 1916-yil voqealari Turkiston xalqlarining ozodlik va mustaqillik uchun kurashish irodasini yanada mustahkamladi hamda keyingi istiqbol harakatlariga kuchli turtki berdi.

1917-yildagi Rossiyadagi inqiloblardan keyin Turkistonda siyosiy vaziyat keskin oʻzgardi. Mahalliy ziyolilar milliy muxtoriyat tuzish orqali oʻz taqdirini mustaqil hal etishga urindilar. Ammo bolsheviklar hokimiyatni qoʻlga olgach, bu tashabbusni qurolli kuch bilan tugatdilar. Natijada Turkistonda istiqbolchilik

harakati, sovet tarixshunosligida "bosmachilik harakati" deb atalgan milliy qarshilik harakati yuzaga keldi. Ushbu harakatning asosiy maqsadi mustamlakachilik siyosatiga barham berish, milliy davlatchilikni tiklash va xalqning diniy hamda madaniy qadriyatlarini himoya qilishdan iborat edi. Harakat Farg'ona vodiysi, Buxoro va Xorazm hududlarida ayniqsa keng yoyildi. Madaminbek, Shermuhammadbek, Ibrohimbek, Junaidxon kabi qo'mondonlar istiqbol uchun uzoq yillar davomida kurash olib bordilar. Garchi harakat harbiy jihatdan mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, u Turkiston xalqlarining erkinlik va mustaqillikka bo'lgan intilishi hech qachon so'nmaganligini yaqqol namoyon etdi.

Turkistonda Rossiya imperiyasiga qarshi olib borilgan milliy-ozodlik harakatida diniy ulamolar, qozilar, mudarrislar va tasavvuf namoyandalari muhim o'rin egallagan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida masjid hamda madrasalar nafaqat diniy ta'lim maskani, balki xalqni birlashtiruvchi ijtimoiy markaz vazifasini ham bajargan. Mustamlaka ma'muriyati mahalliy aholining diniy hayoti ustidan nazoratni kuchaytirishga, vaqf mulklarini cheklashga hamda diniy muassasalarning iqtisodiy mustaqilligini zaiflashtirishga harakat qildi. Bu esa ulamolar orasida mustamlakachilik siyosatiga nisbatan salbiy munosabatni kuchaytirdi. Ko'plab diniy arboblarning xalqni o'z milliy qadriyatlarini saqlab qolishga, bosqinchilarga qarshi birdam bo'lishga da'vat etdilar. Ayrim hududlarda esa ular qo'zg'olonchilarga moddiy yordam ko'rsatish, axborot yetkazish va aholini safarbar etishda faol ishtirok etdilar. Natijada Rossiya ma'muriyati diniy rahbarlarni alohida nazorat ostiga olib, ularning faoliyatini cheklash, ayrimlarini surgun qilish yoki lavozimidan chetlatish siyosatini yuritdi.

Rossiya imperiyasi Turkistonda o'z hukmronligini mustahkamlash maqsadida boshqaruv tizimini to'liq qayta tashkil etdi. An'anaviy davlat boshqaruvi institutlari asta-sekin o'z vakolatlarini yo'qota boshladi. Mahalliy oqsoqollar, mingboshilar va boshqa mansabdorlar imperiya ma'muriyatiga bo'ysundirilgan holda faoliyat yuritishga majbur qilindi. Sud tizimida ham ikki yoqlama boshqaruv shakllandi: bir tomondan rus sudlari, ikkinchi tomondan esa vakolati cheklangan shariat va odat sudlari faoliyat ko'rsatdi. Bu holat jamiyatda huquqiy tengsizlikni yuzaga keltirdi. Rossiya fuqarolari va mahalliy aholi uchun turlicha huquqiy normalarning qo'llanishi mustamlakachilik siyosatining yaqqol ko'rinishlaridan biri edi. Bunday boshqaruv tizimi mahalliy aholining davlat boshqaruvida ishtirok etish imkoniyatini keskin kamaytirib, ularning siyosiy faolligini cheklashga xizmat qildi.

Turkistondagi ozodlik harakatlarida ayollarning ishtiroki uzoq vaqt tarixiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan bo'lsa-da, zamonaviy tadqiqotlar ularning hissasi ancha katta bo'lganini ko'rsatadi. Ayrim hollarda ayollar qo'zg'olonchilarga oziq-ovqat, kiyim-kechak va dori-darmon yetkazib bergan, yaradorlarni parvarish qilgan hamda harbiy harakatlar haqida maxfiy ma'lumotlarni uzatishda vositachilik

qilgan. Ba'zi hududlarda esa ular erkaklar bilan bir qatorda qurol ko'tarib janglarda qatnashgan. Oilalarining ozodlik yo'lida kurashayotgan a'zolarini qo'llab-quvvatlash orqali ayollar milliy harakatning ijtimoiy tayanchini mustahkamlaganlar. Mustamlaka ma'muriyati tomonidan amalga oshirilgan qatag'onlar oqibatida eng katta ijtimoiy zararni ham aynan ayollar va bolalar boshdan kechirdilar. Shu sababli ayollar faoliyati milliy-ozodlik harakatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholanishi lozim.

Turkistondagi qarshilik harakatlari faqat ichki omillar natijasida yuzaga kelmagan. XIX asrda Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasida Markaziy Osiyo ustidan hukmronlik qilish uchun kechgan geosiyosiy raqobat, tarixda "Buyuk o'yin" nomi bilan mashhur bo'lgan jarayon, mintaqaning siyosiy taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Rossiya imperiyasi Turkistonni egallash orqali janubiy chegaralarini mustahkamlash va Hindiston yo'nalishidagi strategik ustunlikni qo'lga kiritishni maqsad qilgan edi. Shu sababli Turkistondagi har qanday qarshilik harakati imperiya tomonidan nafaqat mahalliy qo'zg'olon, balki tashqi xavfsizlikka tahdid sifatida ham baholandi. Natijada qo'zg'olonlarni bostirish uchun katta harbiy kuchlar safarbar qilindi, razvedka tizimi kuchaytirildi va mahalliy aholining harakati qat'iy nazorat ostiga olindi. Bu esa milliy-ozodlik harakatining uzoq davom etishiga qaramay, uning harbiy jihatdan muvaffaqiyat qozonishini murakkablashtirdi.

Turkistonda Rossiya imperiyasiga qarshi olib borilgan ozodlik kurashlari o'zining bevosita siyosiy maqsadlariga to'liq erisha olmagan bo'lsa-da, ularning tarixiy ahamiyati nihoyatda katta bo'ldi. Eng avvalo, bu harakatlar xalqning milliy o'zligini saqlab qolish, mustaqillik g'oyasini avloddan avlodga yetkazish hamda milliy birlikni mustahkamlashda muhim omil bo'ldi. Aynan ana shu tarixiy tajriba keyinchalik XX asr davomida shakllangan milliy davlatchilik konsepsiyasining mafkuraviy asoslaridan biriga aylandi. Mustaqillik yillarida Turkiston ozodligi uchun kurashgan tarixiy shaxslarning faoliyati qayta xolisona o'rganila boshlandi, ularning xizmatlari milliy tarixning muhim sahifasi sifatida e'tirof etildi. Bugungi kunda milliy-ozodlik harakati tajribasi yoshlarda vatanparvarlik, tarixiy xotira va milliy g'ururni shakllantirishda muhim ma'naviy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda Rossiya imperiyasiga qarshi milliy-ozodlik harakati mustamlakachilik siyosatiga qarshi xalqning ozodlik va mustaqillik yo'lidagi kurashini ifodalovchi muhim tarixiy jarayon hisoblanadi. Ushbu harakat davomida yuz bergan xalq qo'zg'olonlari, jadidchilik faoliyati va istiqloqlchilik kurashlari milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlash hamda milliy davlatchilik g'oyalarining shakllanishida muhim o'rin tutdi. Mazkur tarixiy voqealarni ilmiy asosda o'rganish mustamlakachilik davri tarixini xolis baholash, ozodlik yo'lida kurashgan ajdodlar merosini e'zozlash hamda yosh avlodni

Vatanga sadoqat va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azamat Ziyo. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq, 2001. – 312 b.
2. Rajabov Q. Turkiston tarixi (XIX asr – XX asr boshlarida). – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – 304 b.
3. Rajabov Q., Haydarov M. Turkiston tarixi. Toshkent: Universitet, 2009. 384 b.
4. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi (XIX asrning ikkinchi yarmi – hozirgi davr). – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2016. – 432 b.
5. Alimova D.A., Rajabov Q. O'zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: Sharq, 2011. – 496 b.
6. Doniyorov A.X. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – 464 b.
7. Ergashev B. Jadidchilik harakati va milliy uyg'onish. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 256 b.
8. Rashidov A. Turkistonda milliy-ozodlik harakatlari tarixi. – Toshkent: Fan, 2015. – 288 b.